

Regio Innovatie Tour

Een RIT langs de praktijk van regionale innovatieprojecten

De RIT is gefinancierd door het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

Werken aan (systeem)innovaties

In de land- en tuinbouw wordt op allerlei manieren gewerkt aan structurele veranderingen die maatschappelijk gewenst zijn. Werken aan verduurzaming is mogelijk via (systeem)innovaties (zie kader). Hiervoor is het nuttig te weten hoe transitie in zijn werk gaat en welke instrumenten ingezet kunnen worden om beweging te stimuleren of in gang te zetten. Het gaat er hierbij vooral om hoe de verduurzaming is (bij) te sturen en te versnellen. De vraag daarbij is ook hoe maatschappelijke actoren, bijvoorbeeld (regionale) overheden, invloed kunnen uitoefenen op deze veranderingsprocessen.

>> **Systeeminnovatie**

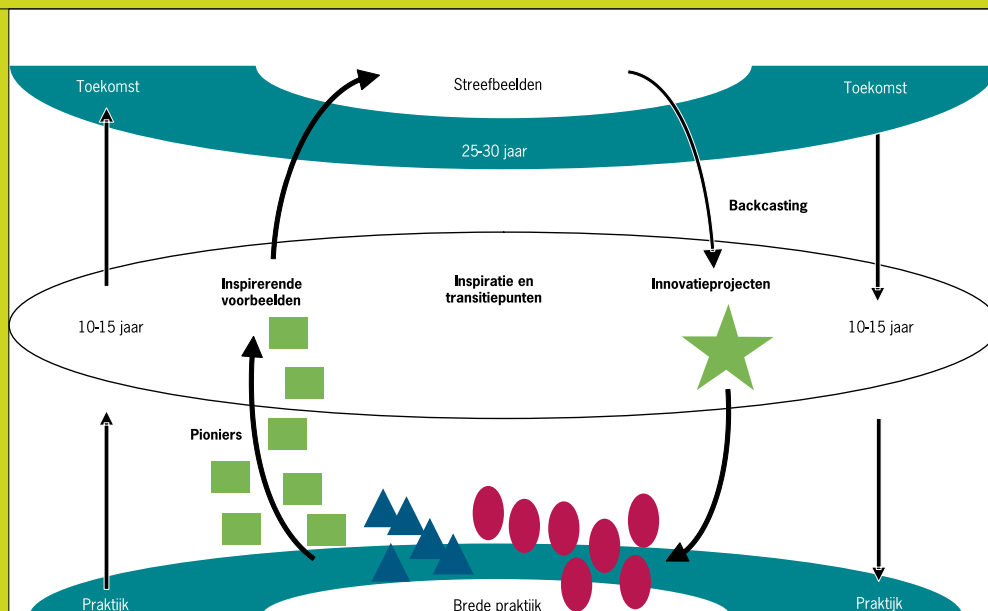
Systeeminnovaties zijn bedrijfsoverstijgende veranderingen. Ze zijn nodig in de transitie van de land- en tuinbouw naar duurzame, maatschappelijk gewenste productiesystemen. Systeeminnovaties kunnen alleen ontstaan en slagen in grotere verbanden en met medewerking van alle belanghebbenden: boeren, tuinders, landbouworganisaties, landelijke en regionale overheden, maar ook ketenpartijen en maatschappelijke organisaties. Samen met deze partijen werkt Wageningen UR in de Systeeminnovatieprogramma's aan de realisatie van nieuwe toekomstgerichte bedrijfsconcepten en integrale strategieën voor duurzame en verbrede landbouwwormen voor het primaire bedrijf en zijn ketenschakels.

De zoektocht naar duurzame ontwikkelrichtingen in de land- en tuinbouw volgt twee paden die elkaar aanvullen en tegemoetkomen (zie transitie-model).

Het eerste pad loopt van de toekomst naar de huidige praktijk. Als eerste stap stellen stakeholders en onderzoekers gewenste toekomstbeelden op die als inspiratiebron dienen voor kansrijke ontwikkelrichtingen. Deze toekomstbeelden worden ook wel streefbeelden of ontwerpschetsen genoemd. De volgende stap is terugvoorspellen (backcasting) vanuit die toekomst naar het heden om te achterhalen of er knelpunten zijn die het realiseren van de toekomstbeelden tegenhouden. Deze knelpunten worden de transitiepunten genoemd: daar is immers nu actie voor nodig. Vervolgens worden innovatieprojecten uitgevoerd om deze knelpunten aan te pakken. Daarbij gaat het niet alleen om nieuwe technologie maar ook om veranderingen in de werkwijze van organisaties, nieuwe vormen van samenwerking van stakeholders en kaders voor wet- en regelgeving. Uiteindelijk zullen (delen van) deze nieuwe concepten als basis dienen voor nieuwe business-strategieën voor ondernemers.

Het tweede pad loopt van de praktijk naar de toekomst. De praktijk kent namelijk een groot aantal initiatieven die ieder bijdragen aan een deel van de maatschappelijk gewenste veranderingen. Gezamenlijk vormen zij een wezenlijke beweging, ook al wordt niet ieder initiatief een succes. Op dit pad fungeren de innovaties van pioniers als inspiratiebron. Waar innovaties stokken of partijen elkaar niet kunnen vinden om innovaties los te trekken helpen de onderzoekers of andere betrokkenen. Daarnaast ondersteunen de onderzoekers de toepassing van innovaties in de brede praktijk via zogenaamde praktijknetwerken.

Door op beide paden actief te zijn kunnen activiteiten elkaar versterken: ondernemers kunnen inspiratie halen uit grensverleggende innovatieprojecten en de innovatieprojecten kunnen profijt hebben van de creativiteit van innoverende ondernemers. Dit is essentieel voor de toepassing van (systeem)innovaties in de praktijk.

Transitiemodel (Bron: Syscope Extra, voorjaar 2005, Wageningen UR)

Instrumenten

Veranderingen in de land- en tuinbouw stimuleren vergt de inzet van verschillende instrumenten, die ieder hun eigen functie hebben. Dit betekent dat in het ene innovatietraject andere instrumenten op hun plaats zijn dan in een ander traject. Hieronder zijn ze gegroepeerd naar hun functie. Ze kunnen individueel of in samenhang met elkaar ingezet worden.

Inspireren

- vanuit identificeren trends en kansen
- vanuit opstellen toekomstbeelden
- vanuit andere sectoren, branches, internationaal

Agenderen

- van prioritaire toekomstgerichte, ontwikkelrichtingen
- van voorwaarden voor optimaal innovatieklimaat
- van transitiepunten (benodigde doorbraken, knelpunten)

Innoveren

- door het genereren van nieuwe inzichten (proof of principle)
- door het wegnemen van belemmeringen
- door slim combineren van bestaande kennis in een nieuwe setting

Verbinden

- door het creëren van ontmoetingsruimte (innovatiecafé's, workshops)
- door te makelen en schakelen (allianties, coalities)
- door het vormen van netwerken rondom de dragers van de innovatie

Stimuleren

- via individuele coaching
- via netwerkbegeleiding
- via het ontwikkelen van competenties (inspirerende leeromgevingen)

Verbreden

- door het organiseren van ontmoetingsdagen
- door het laten zien van aansprekende voorbeelden (demo)
- door informatie te bundelen in virtuele (www) en fysieke kenniscentra

Meer informatie: José Vogelesang t 0317 481 245, e jose.vogelesang@wur.nl

Innovatienetwerk Nieuwe Energie Systemen

Het Innovatienetwerk Nieuwe Energie Systemen (INES) is een netwerk van glastuinders in Noord-Limburg dat wordt begeleid door Wageningen UR. Deelnemers denken na over mogelijkheden om nieuwe energiesystemen toe te passen. Ze hebben hier al in geïnvesteerd of staan op het punt dat te doen. Het netwerk valt uiteen in twee groepen: de koplopers en de volgers. De koplopers onderscheiden zich van de volgers door al daadwerkelijk te investeren in nieuwe energiesystemen en daar ook kennis over delen. Voor beide groepen worden aparte bijeenkomsten georganiseerd, maar de koplopers en volgers voelen zich één groep, en de meeste meetings zijn gezamenlijk. Er zijn excursies en informatieve bijeenkomsten waar de tuinders nieuwe kennis opdoen en met elkaar ervaringen uitwisselen. De koplopers gaan dan specifiek in op de knelpunten die zij tegen komen bij het doorvoeren van innovaties. Dit gebeurt in vertrouwen zodat ieder alle ins en outs naar voren wil brengen. De LLTB is 'eigenaar' van het project en volgt de netwerken intensief. Het project moet een uitstraling hebben naar de hele regio. Het echte "product" van zo'n netwerk is elan. Elan bij de koplopers, die elkaar kunnen helpen bij de realisatie van hun pilots, maar ook elan bij de volgers, waarvan verschillende leden voor hun bedrijf wel degelijk met allerlei innovaties bezig zijn.

>> Innoveren als instrument

Centraal staat het innoveren door het slim combineren van bestaande kennis en door het genereren van nieuwe inzichten. Het gaat om gewoon dóen en samen werken en aan het weg-nemen van belemmeringen. Verder is er ook aandacht voor stimuleren via netwerkbegeleiding en verbreding door het laten zien van aansprekende voorbeelden.

>> Kritische Succes Factoren

- Diversiteit in de groep: bij de betrokken telers is een grote verscheidenheid aan teelten. Hierdoor kunnen ze ook over de grenzen van hun eigen teelt leren van anderen.
- Regionale organisatie: door een regionaal netwerk te vormen komen de telers makkelijker aan kennis die op landelijk niveau beschikbaar is. De verschillende netwerken kunnen elkaar als toets gebruiken en zo ontstaat een soort collectieve kennisboost.
- Openheid: de betrokken pioniers zijn bereid alle kennis met elkaar te delen. Doordat alles op tafel komt kunnen ze echt van elkaar leren.

>> Greenportkas

Joep Raemakers produceert tomaten en levert energie met zijn Greenportkas. De warmte wordt opgeslagen in de grond en is op elk moment weer te 'oogsten'. Raemakers benut die warmte in zijn eigen kas en levert hoogwaardige warmte aan de Zorggroep Noord- en Midden-Limburg en de Mytyschool die enkele tientallen meters verderop liggen.

De Greenportkas is een semi-gesloten kas van 3,6 hectare. De teler gaat samen met Wageningen UR de gewasgroei monitoren. Er worden drie jaar lang metingen gedaan. Het doel is een duurzaam glastuinbouwbedrijf te ontwikkelen dat op termijn 20 procent minder CO₂-uitstoot combineert met een 10 procent hogere productie. Enkele leden van het INES-netwerk zitten in de klankbordgroep van dit project. De klankbordgroep is een belangrijk onderdeel van Greenportkas. Telers in de klankbordgroep nemen de ervaringen van dit project mee in hun eigen innovatieplannen.

Discussie

Wat is de functie van het netwerk?

Wouter Verkerke, projectleider: "Het netwerk fungeert als podium waar de telers elkaars sparring partner zijn. Het sterkt ondernemers in hun beslissingen. Zij voelen zich gesteund door hun netwerk, dat bleek uit de enquête en evaluatie die we hebben uitgevoerd." Joep Raemakers, Greenportkas: "Zonder ondersteuning van Wageningen UR was ik ook wel aan het project begonnen, maar een aantal specifieke voorlopersrisico's zijn nu afgedekt." Hans Caubo, provincie Limburg: "Wij stimuleren dit project omdat het algemeen belang is gediend, denk aan energiebesparing en milieu." Annemie Hermans, LLTB: "De rest van de sector gaat de vruchten plukken van de Greenportkas."

Kan het netwerk zonder hulp van buiten?

Wouter Verkerke: "Het netwerk is nog niet zelfdragend, dat wil zeggen, het kan nog niet functioneren zonder hulp van buitenaf. Ik kan niet in de toekomst kijken en weet dus niet hoe snel dat wel zo kan zijn. Ik streef wel naar een steeds grotere zelfdragendheid, maar dat blijft een uitdaging."

Meer informatie: Wouter Verkerke, **t** 0317 485 534, **e** wouter.verkerke@wur.nl

Toekomstverkenning in de Maashorst

In De Maashorst, een Brabants gebied van zo'n 4.000 hectare, hebben landbouw en natuur elk hun plek. De landbouw hier staat onder grote druk. Het areaal natuur zal verder groeien omdat een groot deel van de grond onder de Ecologische Hoofdstructuur valt. Tegelijkertijd rukken omliggende dorpen en steden op. De Maashorst trekt ook veel dagjesmensen en kampeerders. Voor de boeren is er geen mogelijkheid om hun bedrijf uit te breiden. Willen zij hun bedrijven en het gebied voor de landbouw behouden, dan moeten zij op zoek naar extra inkomstenbronnen of hun producten duurder verkopen.

Boeren en burgers besloten in 2001 de Agrarische Natuurvereniging Maashorstboeren op te richten. Hier sloot Wageningen UR op aan met het project 'Toekomstverkenningen'. Zij interviewden alle stakeholders uit het gebied, van boeren en hun belangenorganisatie tot gemeente, provincie en natuurorganisatie. Hieruit kwamen drie mogelijk scenario's voor het gebied naar voren in 2030: zakelijke landbouw, landschappelijke landbouw en natuurlijke landbouw. Vervolgens is met de stakeholders in een workshop gekeken hoe die beelden te realiseren zijn met concrete projecten. Daaruit zijn allerlei initiatieven ontstaan, zoals rondwandelingen over boerenland en gezamenlijke arrangementen met eten op een boerderij. Wageningen UR heeft hierbij nauw samengewerkt met het regionale 'Bureau Praedium'. De Maashorstboeren willen nu verder gaan met de ontwikkeling van het gebied onder de paraplu van 'Branding De Maashorst'. Alle streekactiviteiten zouden daar onder moeten gaan vallen.

>> Inspireren als instrument

Het belangrijkste instrument in De Maashorst is het inspireren van alle partijen in het gebied aan de hand van toekomstscenario's voor het jaar 2030. Nadenken over zo'n verre toekomst heeft de stakeholders aangezet na te denken buiten hun normale denkpatroon. Dit gaf de energie om vervolgens aan de slag te gaan met de uitwerking in concrete projecten.

>> Kritische Succes Factoren

- Vrije denker: er is een 'vrije denker' nodig die de ondernemers helpt buiten hun normale denkpatroon te treden zodat ze tot creatieve ideeën komen en inspiratie opdoen om te werken aan concrete projecten. Wageningen UR had deze rol.
- Facilitator: er is een intermediaire organisatie nodig om vanuit projectideeën tot daadwerkelijke realisatie te komen. Bureau Praedium heeft deze rol, bijvoorbeeld bij de uitvoering van een rondwandeling over boerenland.
- Verbreding: een aantal voorlopers is heel enthousiast over de initiatieven, maar het gebiedsproces kan pas echt slagen als het gaat leven bij een grotere groep ondernemers.

>> Nieuwe initiatieven in De Maashorst

Het gebiedsproces in De Maashorst heeft geleid tot een scala aan ideeën voor projecten. Sommige zijn een succes geworden, andere hebben het (nog) niet gehaald in de praktijk. Vanuit het idee dat De Maashorst het onder andere moet hebben van recreërende wandelaars en fietsers kwam het idee op van de 'Landschapsmaïs'. Maïs groeit hoog op en belemmert dan het uitzicht op het mooie land eromheen. Ook belemmert die hoge maïs het uitzicht op de weg, wat de kans op verkeersongelukken verhoogt. In dit project hebben de onderzoekers van Wageningen UR een ras geselecteerd dat maximaal 1,75 meter hoog wordt met een even hoge voederwaarde als de hoge maïs. Het wandelpadenproject is eveneens succesvol afgesloten: boeren hebben wandelpaden aangelegd over hun land en die met elkaar verbonden zodat een aantal buurtschapsrondwandelingen is ontstaan.

Dankzij het gebiedsproces is een groot aantal boeren met elkaar in contact gekomen en werkt nu samen. De volgende stap is dat de activiteiten meer gebundeld worden over de sectoren heen en dat de aanpak professioneler kan. Dit is de uitdaging van het project Branding de Maashorst.

Discussie

Wat is de waarde van de rol van Wageningen UR in dit proces?

Abco de Buck, projectleider Wageningen UR: "Dankzij het project toekomstbeelden werden alle partijen bij het gebiedsproces betrokken en raakten enthousiast om concreet stappen te zetten naar een duurzame ontwikkeling van De Maashorst. Bovendien hielp dit proces de Maashorstboeren die als vereniging net was opgericht. Zij kregen zo meer expertise en kwamen sneller tot concrete projecten."

Is de omvang van het gebied groot genoeg voor branding?

Arjen van Nuland, Brabantse Ontwikkelingsmaatschappij: "Ik denk dat De Maashorst veel te klein is om met gebiedsbranding te komen."

Abco de Buck, projectleider: "Mogelijk. Dat hangt mede samen met het 'afzetgebied' waar je voor kiest. Maar ze kunnen aansluiting zoeken bij grotere organisaties, zoals de ANWB en de VVV."

Of bij een A-merk als Natuurmonumenten. Lastig is verder dat maar een beperkt aantal ondernemers echt enthousiast is en er energie in wil steken."

Wat is de slagingskans van het gebiedsproces?

Adrie van der Aalsvoort, voorzitter Agrarische Natuurvereniging de Maashorstboeren: "Het gebiedsproces slaagt pas als je niet alleen boeren maar ook andere partijen weet te interesseren, zoals horeca en recreatie. Een wandelroute over boerenland heeft meer kans van slagen wanneer dat langs horeca loopt. De Hertenfarm ontvangt schoolklassen, waarvan de kinderen later met ouders terugkomen in de boerderijwinkel. Alle partijen in het landelijk gebied zorgen zo met elkaar dat het gebied gaat leven en tot meerwaarde komt."

Meer informatie: Abco de Buck, t 0320 291 340, e abco.debuck@wur.nl

Community of Practice bij reconstructie

Beweging krijgen in een vastgelopen reconstructieproces. Dat was de opdracht die LNV aan Wageningen UR gaf. Het idee achter de reconstructie is dat zowel de landbouw als de natuur erop vooruitgaan. In Landbouw Ontwikkelings Gebieden (LOG) komt het accent te liggen op de landbouw. Intensieve veehouderijbedrijven krijgen hier de ruimte uit te breiden en ook nieuw te vestigen. In de verwevingsgebieden, kunnen landbouw en natuur naast elkaar bestaan en in de extensiveringsgebieden krijgt de natuur de ruimte. Bedrijven met een hoge emissie aan ammoniak moeten worden verplaatst naar de LOG's.

Dit was de theorie, de praktijk is weerbarstiger. Gemeenten zijn niet eenduidig in hun beleid: de ene keurt alle plannen van veehouders af, de andere geeft wel de benodigde vergunningen af. Daar maken omwonenden dan weer bezwaar tegen en de procedure belandt bij de Raad van State, die op basis van nationale wetgeving de klager gelijk geeft. Gevolg is dat geen enkel bedrijf uit de kwetsbare gebieden verdwijnt richting de LOG's en de natuur er niet op vooruit gaat.

Op verzoek van LNV wilde Wageningen UR er aan bijdragen deze patstelling te doorbreken door een gebiedsproces te starten om partijen bij elkaar te brengen en samen te zoeken naar nieuwe inzichten en ideeën. Dit moest uitmonden in een afspraak op gebiedsniveau. Een Community of Practice is een manier om dit voor elkaar te krijgen.

>> Verbinden als instrument

Verbinden door het creëren van ontmoetingsruimte is het belangrijkste instrument. In een CoP komen mensen met verschillende denkbeelden bij elkaar rondom een complexe situatie. Door vrijelijk kennis en ervaringen uit te wisselen leren ze samen waardoor ze tot nieuwe manieren komen om met de problemen om te gaan. De deelnemers leren elkaars perspectief te begrijpen en zijn aan te spreken op de eigen verantwoordelijkheid. Het gemeenschappelijke leerproces is hierbij essentieel en stelt de deelnemers in staat de verworven inzichten vol enthousiasme door te geven aan hun achterban.

>> Kritische Succes Factoren

- Ingegraven standpunten durven loslaten: een gebiedsproces heeft zin als partijen bereid zijn om los te komen van de standpunten waarin ze zich hebben ingegraven. Dat betekent dat ze open moeten staan voor de mening van anderen.
- De persoon: het moet duidelijk zijn dat iedereen er op persoonlijke titel zit en niet namens een organisatie. Het gaat er om dat de deelnemers in de creatieve fase los staan van de belangen van hun organisatie.
- Verbinding met de achterban: iedere deelnemer brengt zijn achterban zo snel en volledig mogelijk op de hoogte van de vorderingen binnen de CoP. Zo ontstaat een groot draagvlak voor de inzichten uit de CoP, zodat resultaten werkelijk bijdragen aan besluitvorming in de achterliggende organisaties.

>> CoP Beerze Reusel

In het gebied Beerze Reusel is een Community of Practice gevormd om de vastgelopen reconstructie vlot te trekken. Begonnen is met het identificeren van alle partijen die belangen hebben bij een oplossing. Het ging om veehouders en hun belangenorganisatie, terreinbeheerders en natuurbeschermingsorganisaties, gemeenten, provincie en de nationale wetgevers (LNV en VROM). Vervolgens kwam het aan op het zoeken van de juiste mensen binnen deze organisaties. In een tweedaagse bijeenkomst vormden de deelnemers ideeën voor een gebied waar zowel plaats is voor natuur als voor landbouw. Een kerngroep van vier personen werkte daarna aan de voorbereiding van een afsprakenkader. Ook werd een jurist erbij gehaald die kon aangeven of mogelijkheden juridisch haalbaar waren. De CoP maakte een verrassende wending door niet het LOG als uitgangspunt te nemen maar de natuur. Uiteindelijk is het niet tot een afsprakenkader gekomen omdat tijdens het proces op rijksniveau afspraken werden gemaakt over de Natura 2000-gebieden. Hier vloeide uit voort dat de veehouders toch mogelijkheden hadden om uit te breiden in de LOG's en geen belang meer hadden bij een afsprakenkader. De CoP heeft wel een voorbeeld opgeleverd van wat je wel en niet moet doen om zo'n proces te laten slagen. LNV wil nu dan ook voor het opstellen van beheerplannen voor Natura 2000-gebieden gebruik maken van de ervaringen en de procesbegeleiding uit de pilot.

Discussie

Hoe weet je of je de juiste mensen erbij hebt?

Willy Baltussen, projectleider: "Dit is inderdaad belangrijk. Via de streekmanager en iemand van de gemeente wisten we veel van de mensen. Al die partijen komen elkaar vaker tegen en dan is wel bekend wie altijd dwars ligt en wie open staat voor de wensen van anderen. En dan zie je dat in elke organisatie wel mensen zitten die mee willen denken. Je moet ook heel duidelijk maken dat ze er op persoonlijke titel zitten. Verder blijkt dat mensen die alleen hun standpunt verdedigen en niet bewegen, op den duur hun motivatie verliezen om mee te doen."

Is een CoP niet gewoon polderen?

Willy Baltussen, projectleider: "Polderen blijft denken vanuit je eigen wereld. In een CoP probeer je de zienswijze van mensen te veranderen. Het principe is dat de belanghebbenden gezamenlijk op een andere wijze gaan handelen en zo grenzen doorbreken. Dit betekent dat je meer de win-win opzoekt en niet het compromis."

Meer informatie: Willy Baltussen, t 070 335 81 71, e willy.baltussen@wur.nl

Telen met Toekomst

Het praktijknetwerk Telen met Toekomst ging eind 2003 van start. Doel van het netwerk is dat zoveel mogelijk telers duurzame gewasbescherming en bemesting gaan toepassen, waarbij behoud van opbrengst en kwaliteit voorop staat. De doelstellingen passen bij het convenant gewasbescherming en het gebruiksnormenstelsel voor meststoffen. Het praktijknetwerk vormt de spil in de kenniscirculatie over duurzame gewasbescherming en bemesting. Zij stimuleert de toepassing van beschikbare kennis in de praktijk van de agrarisch ondernemer. Gesignaleerde knelpunten vormen de basis voor verder onderzoek en beleid. De basis van het praktijknetwerk zijn 35 studiegroepen met zo'n 400 agrarisch ondernemers uit alle plantaardige sectoren: akkerbouw, vollegrondsgroenteteelt, bollenteelt, champignonteelt, boomkwekerij, fruitteelt en groenten en sierteelt onder glas. Ondernemers in de studiegroepen testen en beproeven nieuwe kennis. Methoden en technieken die haalbaar en effectief blijken te zijn worden onder de aandacht gebracht van zo veel mogelijk collega-ondernemers. Hiertoe zoekt het project naar nieuwe samenwerkingsvormen tussen agribusiness, overheden, waterschappen, toeleveranciers en belangenbehartigers. De opdrachtgevers van het project zijn de ministeries van LNV en VROM. De projectuitvoering is in handen Wageningen UR en DLV Plant.

>> Verbreden als instrument

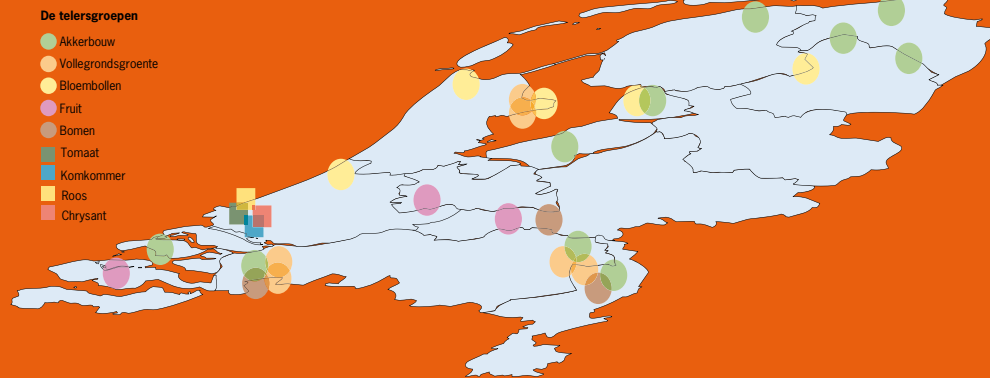
Verbreden is een kerntaak van Telen met Toekomst. Het project zoekt steeds naar samenwerkingsverbanden van en met stakeholders om relevante kennis en ervaring over meer duurzame methoden samen te ontwikkelen en in de brede praktijk onder de aandacht te brengen. Een scala aan communicatiemiddelen wordt daarbij als maatwerk ingezet. Denk aan demo's, presentaties, excursies, artikelen in vakbladen en (online) tools.

>> Kritische Succes Factoren

- Alle stakeholders erbij betrekken: het is van belang alle stakeholders die van invloed zijn op het denken en doen van de ondernemers bij de projecten te betrekken. Pas als iedereen die de agrarisch ondernemer adviseert het belang van duurzame landbouw ziet en hieraan een bijdrage wil leveren zal de kennis breed toegepast worden.
- Win/win situaties: alle belanghebbenden moeten baat hebben bij de verspreiding van nieuwe kennis, de kunst is de juiste insteek en wijze van werken te vinden die past bij de betrokkenen.
- Beproeving in de praktijk: door een intensieve beproeving in de praktijk van de ondernemers wordt duidelijk welke methoden en technieken, eventueel na bijstelling, effectief en haalbaar zijn voor een grotere groep.

>> Compost van gewasresten in aardbeiteelt

Aardbeiteelers zochten naar een manier om van hun gewasresten af te komen als die besmet waren geraakt met de bacterie *Xanthomonas*. Het liefst wilden ze de gewasresten op het eigen bedrijf hergebruiken omdat afvoer steeds moeilijker wordt en geld kost. Bovendien blijven dan de nutriënten in de gewasresten binnen het bedrijf. De begeleider van het netwerk organiseerde een excursie naar bollentelers die hun gewasresten composteerden. Dit bleek de manier om zowel ziektekiemen kwijt te raken als om voedingsstoffen te behouden voor een volgende teelt. De aardbeiteelers raakten enthousiast en wilden ermee verder. Telen met Toekomst vond een loonwerker die wilde investeren in een composteermachine, nodig om de compost regelmatig te keren. De verbinding met deze marktpartij is essentieel in dit project. De gemeente zag het perspectief van lokale, kleinschalige compostering en ging soepel om met de regels. Wageningen UR onderzocht de compost. Die bleek inderdaad vrij van ziektekiemen. Ondertussen raakten boomtelers geïnteresseerd in het composteren. En ook de gemeente zag kansen om haar afval van houtsnippers via de compostering om te zetten in een waardevol product. Zo ontstond een hele keten van geïnteresseerden die allen baat hebben bij deze wijze van composteren.

Discussie

Wat is er nu zo nieuw aan een project over compostering?

Jacques Rovers, projectleider Wageningen UR: "Compost van gewasresten is inderdaad een vrij 'klassiek' onderwerp voor het praktijkonderzoek. Complex in dit project is het zoeken van de partijen eromheen: een loonwerker die wilde investeren, de gemeente wegens handhaving van de wet, het wegnemen van argwaan bij compostbedrijven die bang waren voor concurrentie."

Wat was de bijdrage van Telen met Toekomst aan het compostproject?

Wil Huijbregts, loonwerker: "Het moeilijke was niet het proces of de techniek, maar de stap van praten en denken naar doen. Telen met Toekomst heeft daar bij geholpen."

Meer informatie: Frank Wijnands, **t** 0320-291 621, **e** frank.wijnands@wur.nl

ComfortClass

Het project ComfortClass is een unieke samenwerking tussen de Dierenbescherming en LTO Nederland. Wageningen UR heeft hier de rol van facilitator en leverancier van kennis, locatie en geweten, maar ze is geen eigenaar of eindverantwoordelijke. Dit zijn andere rollen dan onderzoekers gewend waren in het tijdperk van samenwerking tussen Onderzoek-Voorlichting en Onderwijs (OVO). Centraal in de aanpak van ComfortClass stond het samen ontwerpen van een welzijnsvriendelijk varkenshouderijsysteem voor vleesvarkens, uitgaand van het varken en zijn basisbehoeften. Dit moest een kennis- en inspiratiebron worden voor de sector en maatschappij.

De onderzoekers formuleerden tien basale welzijnsbehoeften, zoals ongestoord en onbeperkt kunnen eten en drinken.

De partners overlegden met elkaar hoe zich dat vertaalde in een stalontwerp en in 2006 stond er een proefstal in Raalte.

Het streven is dat alle varkenshouders bij nieuwbouw of verbouw van hun stallen rekening gaan houden met de behoeftes van het varken. Iedere varkenshouder zal daarin zijn eigen oplossing vinden, op basis van wat hij zelf prettig vindt of wat bij zijn bedrijf past. Daarom startte het samenwerkingsverband een nieuw netwerk van 15 innovatieve varkenshouders rond de proefstal in Raalte. Stuk voor stuk ondernemers die vooraan willen staan bij nieuwe ontwikkelingen.

Inmiddels gaan vijf varkenshouders vanuit deze innovatiegroep op hun eigen bedrijf een of meer afdelingen inrichten vanuit de ComfortClass-benadering. Het is de bedoeling dat elk van

hen een netwerk om zich heen vormt van toeleveranciers en afnemers, dierenarts of anderen die zich met de varkenshouder verbonden voelen om het nieuwe ontwerp tot een succes te maken.

>> Agenderen als instrument

Agenderen is het belangrijkste instrument. Het ontwerpen van een duurzame stal op basis van welzijn en niet met de economie als uitgangspunt is, heeft laten zien dat een vleesvarkenshouder mogelijkheden heeft om rekening te houden met dierwelzijn. Tegelijk heeft dialoog met diverse partijen er uiteindelijk toe geleid dat dierwelzijn op de agenda van de hele varkenshouderij is komen te staan.

>> Kritische Succes Factoren

- Samenwerking: LTO Nederland en Dierenbescherming hebben zich allebei gecommitteerd aan het concept. Dat betekent dat ze allebei hun nek uitsteken naar de achterban.
- Visievorming: ComfortClass is een top-down benadering van bestuurders, bedoeld als uitweg uit de doorgesloten kostprijs-strategie in de varkenssector. Het concept heeft als 'breekijzer' gefungeerd om de sector een visie op het gebied van welzijn af te dwingen. Tegelijk is het een appèl tot meer ondernemerschap in de markt. Inmiddels zien alle varkenshouders de relevantie van welzijn. Een enkele var-

kenshouder wil ermee aan de gang.

- Markt: het concept heeft pas werkelijk succes als het vlees een weg vindt in de markt, bijvoorbeeld als tussensegment tussen biologisch en gangbaar.

>> De proefstal in Raalte

De proefstal is een eerste concept van het idee ComfortClass. Deze stal laat zien dat het mogelijk is een stal te ontwerpen vanuit het welzijn van het dier. De stal is heel goedkoop gebouwd om kosten te drukken. De bovenbouw is een soort tent en is niet geïsoleerd. Onderzoek naar gedragingen van de dieren moet laten zien of het welzijn inderdaad omhoog is gegaan. Het is namelijk makkelijk aan te tonen dat welzijn slecht is, maar lastig om aan te tonen dat welzijn goed is. Ook proberen de onderzoekers uit hoeveel varkens er maximaal in een hok kunnen. Hoe meer er in gaan zonder dat dat ten koste gaat van het welzijn, hoe eerder een varkenshouder zijn investeringen terug verdient. Varkenshouders nemen nu al onderdelen over. Zo spreekt het vernevelen van water om de varkens te koelen veel varkenshouders aan. Ook het aanbieden van meer vreetplaatsen is snel opgepikt.

Discussie

Waarom lukt het niet verder op te schalen, in de tuinbouw lukt het toch ook?

José Vogelesang, Wageningen UR: "De glastuinbouw staat dicht bij de markt. De crisis met de 'wasserbomben' leidde tot allerlei initiatieven om het product te differentiëren. Binnen enkele jaren was de markt heroverd." Karel de Greef, projectleider: "Daarbij gaat het om smaak, terwijl het bij ComfortClass om welzijn gaat. Dat levert nog geen revenuen op."

Wijnie van Eck, LLTB: "Maar bij de Volwaard kip zet je ook een product met welzijn in de markt en dat is een succes."

Karel de Greef: "Er moet een grote retailer opstaan die schapruimte wil openstellen voor zo'n tus-sensegment. Dan zal waarschijnlijk ook in de varkenssector de grote massa in beweging komen."

Is de dominante positie van Vion, de slachterij, een belemmering?

Maarten Rooijackers, ZLTO: "Dat is juist een kans, geen bedreiging. Je hebt een grotere slachterij nodig als tegenwicht tegen de retailers."

Kan Wageningen er niet verder aan trekken?

Karel de Greef: "Elke keer als wij wat doen zakt de rest in. LTO heeft alle partijen in de markt al aangesproken maar tot nu toe zonder reactie. Dit geeft aan dat de markt nog te veel vastzit in concurrentie op kostprijs."

Meer informatie: Karel de Greef, t 0320 238 258, e karel.degreef@wur.nl

Netwerken in de Veehouderij

In het programma Netwerken in de Veehouderij werken ondernemers in een netwerk gezamenlijk aan oplossingen die leiden tot een meer duurzame veehouderij. De ondernemers dragen zelf de ideeën en onderwerpen aan waaraan ze in netwerkverband willen werken. Vraagsturing ten top, ondernemers die met hun eigen ideeën werken aan de eigen verduurzaming. Ze worden daarbij ondersteund door een netwerkbegeleider. Deze begeleider kreeg in de loop van het project de nieuwe term 'vrije actor'. Dit laat zien dat het om een nieuwe begeleidersrol gaat, ingevuld door iemand die vanuit een onafhankelijke positie zowel het proces faciliteert als ook de toegangspoort vormt naar kennispartijen of maatschappelijke of politieke actoren. In vier jaar tijd zijn in totaal 120 veehouderijnetwerken begeleid.

Of een netwerk mocht starten is beoordeeld aan de hand van een aantal criteria: drive en energie bij deelnemers en het netwerk, haalbaarheid van het idee en duurzaamheid van het idee (in termen van de 3 P's; People, Profit en Plant met de nadruk op profit). Vanaf het tweede jaar hadden groepen met vraagstukken gericht op de langere termijn een pre, evenals groepen met zowel deelnemers uit de primaire landbouw als uit hun omgeving.

Het programma dat is uitgevoerd in opdracht van LNV, is eind 2007 afgelopen maar het ministerie zet de aanpak voort in de subsidieregeling Praktijknetwerken.

>> Verbinden als instrument

Ondernemers of netwerken van ondernemers blijken tot grote dingen in staat als ze de verbinding weten te slaan met de buitenwereld. Het programma heeft veel ruimte gecreëerd en verrassende ontmoetingen georganiseerd. Een zeer actieve inzet van communicatiemiddelen heeft bijgedragen aan nieuwe verbindingen, in de vorm van de website en nog meer de actieve nieuwsbrief ('Attentiemail'). De rol van de vrije actor was actief gericht op het (mee-)makelen en schakelen in het grotere domein.

>> Kritische Succes Factoren

- Drive deelnemers: de deelnemers zelf moeten tijd en energie willen steken in het onderwerp. Zit er geen energie bij de deelnemers, die ook daadwerkelijk gaat stromen, dan stopt een netwerk.
- Vrije actor: zonder onafhankelijke begeleider om de groep te helpen komt de echte vraag niet altijd boven tafel en worden minder snel snel bruggen geslagen naar (verrassende) partijen.
- Communicatie: via een wekelijkse elektronische nieuwsbrief worden 6000 personen, die bezig zijn met innovatie in de agrarische sector, geïnformeerd over wat er gebeurt in de netwerken. Dit informeren gebeurt op basis van een gratis abonnementensysteem.

>> Caring Dairy

Caring Dairy is één van de Netwerken in de Veehouderij, waarin elf melkveehouders melk leveren voor de productie van Ben & Jerry's ijs. Dit bedrijf staat bekend om zijn maatschappelijk verantwoord ondernemen, een sociale missie met het idee dat je iets moet teruggeven aan de maatschappij. De veehouders doen dat door hun bedrijf en melkproductie stapje voor stapje verder te verduurzamen. Op grond van elf indicatoren proberen ze verbeteringen aan te brengen op het gebied van energie, welzijn en bedrijfseconomie. Er is niet een bepaald meetbaar einddoel, er is alleen het streven om steeds een stapje verder te gaan. Halverwege het project gaf de betrokken zuivelonderneming te kennen de melkinname te willen stoppen. De melkveehouders lieten het er niet bij zitten. De groep communiceerde vanaf het begin naar de buitenwereld over het project en ook over de zoektocht naar een nieuwe ketenpartij. Cono, de makers van Beemsterkaas, kwam zo vanzelf op de veehouders af. Dit bedrijf wil voorop lopen in duurzaamheid en was de eerste met 'weidegangmelk'. Het bedrijf zag hier een kans. Nu leveren de melkveehouders aan Cono die de melk levert aan de ijsfabriek van Ben & Jerry's. Het Caring Dairy principe is nu zover dat het wordt uitgerold naar alle 550 melkveehouders die aan Cono leveren. De opschaling toont het succes van een pril idee van een kleine groep ondernemers die mede door begeleiding van een vrije actor zover kon komen.

Discussie

Heb je een lat nodig om te verduurzamen?

Klaas-Jan van Calker, projectleider: "Caring Dairy laat zien dat intenties, gekoppeld aan jaarlijkse monitoring, voldoende zijn om te verduurzamen en tegelijk een succesvol product in de markt te zetten. Dit werkt bij pioniers, die enthousiast en bevlogen genoeg zijn om hun nek uit te steken. In de fase van opschaling haken echter ook ondernemers aan die alleen uit zijn op economisch voordeel. Om dan te verduurzamen zijn mogelijke andere dingen nodig, wellicht toch een meetbare lat." Rudi Hooch Antink, melkveehouder bij Caring Dairy: "Door bezig te zijn krijg je meer inzicht in je eigen bedrijf en daardoor ga je er ook anders mee bezig."

Wat levert Netwerken in de Veehouderij op?

Ton de Kok, ministerie van LNV: "Het geloof in eigen ondernemerskracht en zelfvertrouwen van de

sector is gegroeid. Het is een emancipatorisch proces. Wat we zien is dat hierdoor ook de afstand tussen ondernemers en onderzoek is verkleind."

Werkt Caring Dairy inspirerend voor andere gebieden?

Hanna van Vonderen, provincie Overijssel: "De manier van werken spreekt zeer tot de verbeelding. Ik ga aan de slag met het uitwerken van aanknopingspunten van Caring Dairy in onze provincie."

Zijn er ook kansen voor een 'caring meat' variant?

Maarten Rooijackers, ZLTO: "Dat vind ik een goede suggestie. Ik ga er morgen mee aan de slag."

Meer informatie: Maarten Vrolijk, t 0320 293 404, e maarten.vrolijk@wur.nl

Melkvee Academie

De Melkvee Academie is een kennisnetwerk geïnitieerd door LTO en Wageningen UR waarin boeren leren van boeren, of van andere ondernemers, adviseurs en netwerken in binnen- en buitenland. Ze doen rechtstreeks kennis op door nieuwe contacten. Het is een bottom up-benadering waarbij boeren leren dat ze op andere manieren aan hun kennis kunnen komen. Het doel is om bij een grote groep melkveehouders traditionele denkpatronen te doorbreken zodat ze 'even boven het bedrijf worden uitgetild' en makkelijker tot innovaties op hun bedrijf komen. De melkveehouders kunnen op diverse manieren kennis en vaardigheden opdoen. Op internet is een kennisbank te vinden en er zijn regelmatig (thema)bijeenkomsten. Kennismakelaars, zelf melkveehouder, organiseren bijeenkomsten in de regio en weten precies wat er speelt bij de leden in hun regio. Daarnaast zijn er mentoren. Dit zijn ervaren melkveehouders die voor collega's als coach of sparringpartner optreden. Wie actief deelnemer wil worden van de Melkvee Academie moet een bijdrage betalen van rond 100 euro. Dat garandeert dat alleen melkveehouders met serieuze belangstelling zich aanmelden. Zo zijn er duizend melkveehouders die actief deelnemen aan netwerken en tweeduizend die de nieuwsbrief ontvangen. Er is ook een Junior Melkvee Academie waar samen met het onderwijs verschillende vormen van 'praktijkleren' worden ontwikkeld: leerlingen leren van boeren. Het ministerie van LNV en het Productschap Zuivel financieren een aantal basisactiviteiten.

>> Stimuleren als instrument

De Melkvee Academie hanteert bij uitstek het instrument van stimuleren van ondernemerschap. Melkveehouders worden hiertoe uitgedaagd doordat zij geprikkeld worden nieuwe contacten te leggen en aan netwerken deel te nemen. Begeleiders stimuleren ze na te denken buiten hun eigen bedrijf dankzij de interactieve werkvormen en door te werken aan hun competenties.

>> Kritische Succes Factoren

- Facilitator: er moet iemand zijn die de basisactiviteiten organiseert, nadenkt over de koers van de Melkvee Academie en zorgt dat alles loopt. Op dit moment is Wageningen UR in samenwerking met de LTO-organisaties deze facilitator.
- Praktijkgerichte profilering: de slogan 'boeren leren van boeren', het inzetten van melkveehouders voor activiteiten en actuele thema's worden hoog gewaardeerd en hebben aantrekkingskracht.
- Verbinding: op basis van interesses van veehouders en gerichte uitnodiging voor actuele en vernieuwende thema's ontstaan veel nieuwe contacten rond thema's die voorheen beperkt of niet aan de orde kwamen. Tegelijk wordt zoveel mogelijk samengewerkt met bestaande organisaties.

>> Melkveehouder Wim Rankenberg

Melkveehouder Wim Rankenberg is deelnemer van de Melkvee Academie. Hij heeft een bedrijf met 130 koeien, geen jongvee, 20 hectare grond bij huis en 15 hectare verderop en een miljoen liter melkquotum. Mechanisatie en de opfok van jongvee heeft hij uitbesteed. Hij werkt 60 tot 65 uur per week en is op zoek naar iemand die drie dagen per week bij hem wil melken. Bij de Melkvee Academie zit hij in een netwerk van boeren met meer dan een miljoen liter quotum. Hij heeft wel contact met burens, maar om kennis op te doen moet hij toch echt verder weg collega's ontmoeten, zoals bij de Melkvee Academie. In zijn groep is wel eens aan de orde geweest of je beter voer kon kopen of zelf verbouwen. "Dan gaan er allemaal argumenten voor en tegen over tafel. Daar kwam uit dat het rendabeler is om voer aan te kopen. Ik wil dan toch liever grond aankopen om meer voer te telen. Maar dan heb ik wel alle argumenten goed op een rijtje." Naast de vaste groep van grote melkveehouders bezoekt Rankenberg ook wel eens andere bijeenkomsten. "Het mooie is dat er allerlei onderwerpen zijn en als iets je interesseert ga je er naar toe."

Discussie

De vragen die vanuit boeren komen zijn vaak gericht op hun eigen bedrijf en niet op wat de maatschappij vraagt. Hoe zet je dat soort onderwerpen op hun agenda?

Catharinus Wierda, projectleider: “De ervaring leert dat als je een bijeenkomst organiseert met een maatschappelijk onderwerp dat te ver van de gemiddelde boer af staat er maar zo'n zes à zeven mensen op af komen. Opdrachtgevers vinden dit te weinig. Daarvan hebben we geleerd dat we dat soort onderwerpen meenemen op de dagen die we organiseren, waardoor het via een meer gangbaar onderwerp wel op de agenda komt van de veehouders.”

Wat gebeurt er als de overheid de stekker eruit trekt en niet meer financiert?

Hans Caubo, provincie Limburg: “Onze ervaring is dat een initiatief stopt als je de stekker er te vroeg uittrekt. Je moet heel geleidelijk andere partijen laten meebetalen. Uiteindelijk moet je wel toe naar een zelf functionerend netwerk, maar dan heb je het wel over een periode van tien tot vijf-

tien jaar. Je moet dan steeds partijen uit het bedrijfsleven erbij betrekken: verbinden en verleiden. Dat is een rol van de overheid.” Catharinus Wierda: “De financiering voor de komende drie jaar is voor helft overheid en de helft bedrijfsleven. Dat is een mooie manier om met commitment van de sector een publiek-private infrastructuur voor ondernemerschap in te richten.”

Wim Rankenberg: “Ik doe mee vanwege de onderwerpen. Maar iemand moet de groepjes bij elkaar brengen, dat doe ik niet zelf.” Karel de Greef, Wageningen UR: “Hier hebben we een tevreden gebruiker van de publieke rol als financier. Heeft deze ondernemer er 0,001 cent per liter melk voor over om anderen dit soort activiteiten te laten organiseren? Bedenk wel, de landbouw krijgt dit soort geld nu van de overheid.”

Meer informatie: Catharinus Wierda, t 06 228 245 04, e c.wierda@melkveeacademie.nl

Agromere

Wageningen UR zet met het project Agromere stadslandbouw op de kaart voor allerlei betrokkenen. Ze probeert via inspiratie de beweging naar realisatie in gang te zetten rond Almere. Inzet hierbij is om alle partijen die invloed hebben op de stedelijke ontwikkeling bij het proces te betrekken en enthousiast te maken voor de mogelijkheden van stadslandbouw. Het gaat hierbij om landbouworganisaties, boeren, MKB, provincie, de gemeentes Almere en Zeewolde en projectontwikkelaars. Dit gebeurt via ontwerpessies, workshops en interviews. Het project is een vervolg op het traject Toekomstverkenningen van Wageningen UR, dat in 2003 in opdracht van LNV is uitgevoerd. Hiervoor zijn interviews gehouden met mensen van allerlei groeperingen, overheden en onderzoeksinstellingen over wat voor idee zij hadden van de landbouw in 2020. In workshops is dit uitgewerkt in toekomstbeelden. Een van de mogelijkheden die hieruit rolde was stadslandbouw. Vanuit dit toekomstbeeld is teruggedeneerd naar de stappen die nu nodig zijn om stadslandbouw daadwerkelijk mogelijk te maken in 2020. Daaruit kwam als knelpunt naar voren dat stadslandbouw een vaag begrip is, waar de meeste mensen zich niets of weinig bij kunnen voorstellen. Daarom zochten de onderzoekers een stad waar ze het voorbeeld uit konden werken. Ze kwamen uit op Almere die op verzoek van het Rijk een aantal verkenningen uitvoert naar uitbreiding in verschillende gebieden in en om de stad. De realisatie is gepland tussen 2030 tot 2040. Hier zou volgens Wageningen UR stadslandbouw prima in passen.

>> Inspireren als instrument

Tot nu toe was inspireren het belangrijkste instrument. Het begon met het ontwerpen van toekomstbeelden, waarbij belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen werden doorgetrokken naar 2030. De volgende stap is dat de deelnemers de meerwaarde voor hun eigen organisatie zien en dat de beelden uitgewerkt worden tot concrete ontwerpen. Ook hierbij gaat het erom partijen te stimuleren en enthousiast te maken voor het idee van stadslandbouw. Dit vergt doelgericht stakeholdermanagement zodat die partijen uiteindelijk het initiatief over nemen.

>> Kritische Succes Factoren

- Concretisering: stadslandbouw is een vorm van landbouw waar maar weinig mensen zich wat bij voor kunnen stellen. En als ze er een idee over hebben dan staat het vaak gelijk aan 'kneuterige' landbouw. Concretisering van het concept naar het niveau van een woonwijk is cruciaal om het concept te laten leven en om vooroordelen weg te nemen.
- Mobiliseren stakeholders: het is van belang dat alle partijen die invloed hebben op de uitbreiding van Almere én de partijen die een rol kunnen spelen in de realisatie van stadslandbouw, waaronder (toekomstige) bewoners, de meerwaarde van stadslandbouw voor zichzelf of hun eigen organisatie gaan zien en enthousiast raken.

- Overdracht van eigenaarschap: Wageningen UR heeft het proces in gang gezet door partijen bij elkaar te brengen en door stadslandbouw te visualiseren in beelden en gedetailleerde wijkplannen. Nog steeds is deze rol van trekker nodig om stadslandbouw op de kaart te houden bij de stadsuitbreiding. De volgende fase is dat het eigenaarschap van de onderzoekers wordt overgenomen door de gemeente en projectontwikkelaars.

>> Stadsboerderij Almere

Almere kent al een stadsboerderij: die van Tineke van den Berg en Tom Saat. Zij beheren een deel van de groene ruimte in de stad. Ze hebben 100 hectare akkerland verspreid over de stad en daarnaast koeien in een groot natuurgebied lopen. Het publiek weet de boerderij te vinden. De boerderij verkoopt producten, er komen vier tot vijf schoolklassen per week, er is ieder jaar een oogstfeest waar zo'n duizend mensen op af komen. De stadsboerderij pacht zijn grond van de gemeente, maar raakt ook grond kwijt voor woningbouw. De stadsboerderij vormt voor Agromere een bron van praktische informatie over bijvoorbeeld de planologische, bedrijfsmatige en sociale aspecten van stadslandbouw. Almere heeft geen grond bestemd voor 'landbouw en wonen'. De vraag is of de uitbreiding die in voorbereiding is een oplossing biedt voor deze stadsboerderij.

Discussie

Wat is het belang van stadslandbouw?

Fons Goselink, provincie Gelderland: "Veerman zei in een nota dat gezien de dichtbevolktheid en de grootte van het land veertig procent van de boeren aan een vorm van stadslandbouw moet gaan doen. Je hebt contact nodig tussen boer en burger om de afstandelijkheid te verminderen."

Hanna van Vonderen, provincie Overijssel: "Ik heb vroeger bij de gemeente Meppel gewerkt waar we ook uit moesten breiden. We kwamen tot de ontdekking dat beheer van het groen veel te duur werd. Daarvoor heb je landbouw nodig. De projectontwikkelaars weten dat een aantrekkelijke omgeving een meerprijs voor de woningen oplevert."

Wat is de innovatie?

Hanna van Vonderen: "De innovatie moet zich bewijzen in het veranderen in denken. Het vergt een andere manier van rekenen bij de gebiedsontwikkeling. Mensen moeten weten dat je met het beheer van het groen met stadslandbouw iets goeds in handen hebt."

Karel de Greef, Wageningen UR: "Het is nu nog een zoekrichting, het project zit nog in het begin. Pas over tien jaar kun je zeggen of stadslandbouw een innovatie was en of stadslandbouw een nieuw concept is geworden dat aanslaat."

Abco de Buck: "In ieder geval is het proces al innovatief geweest. Het blijkt mogelijk om partijen anders te laten denken over stadsuitbreiding als je werkt vanuit toekomstbeelden en met inspiratie en regie van buiten."

Meer informatie: Andries Visser, t 0320 291 347, e andries.visser@wur.nl

De Regio Innovatie Tour

Deze brochure neemt u mee met de eerste Regio Innovatie Tour. Twee dagen lang toerden vertegenwoordigers van regionale overheden, landbouworganisaties en onderzoekers op uitnodiging van Wageningen UR langs acht innovatieve projecten. Deze projecten zijn voortgekomen uit het onderzoek naar systeeminnovaties, gefinancierd door LNV. Het ministerie wil hiermee de omslag naar een duurzame land- en tuinbouw stimuleren. De deelnemers kregen uitleg over de aanpak van het onderzoek, ze zagen wat het effect was, ze bespraken de resultaten en dachten na over mogelijke oplossingen voor de geconstateerde knelpunten. De weerslag van de Regio Innovatie

Tour is terug te vinden in deze brochure. De eerste twee pagina's geven beknopt het theoretisch kader van de werkwijze van de systeeminnovatie programma's. Hier is terug te vinden dat er verschillende instrumenten zijn om innovaties in de land- en tuinbouw te bevorderen. Daarna volgt een overzicht van de acht inspirerende projecten. Van elk project is een beschrijving gegeven met een concrete casus als voorbeeld. Ook is aangegeven welk instrument het belangrijkste is geweest om het project aan te jagen en welke voorwaarden vervuld moeten worden wil het project een succes worden (de kritische succesfactoren). Daarnaast is er een weergave van een deel van de discussie in de bus.

Inhoud

Werken aan (systeem)innovaties	3
Innovatienetwerk Nieuwe Energie Systemen	5
Toekomstverkenning in de Maashorst	7
Community of Practice bij reconstructie	9
Telen met Toekomst	11
ComfortClass	13
Netwerken in de Veehouderij	15
Melkvee Academie	17
Agromere	19

Colofon

UITGAVE

Wageningen UR, maart 2008

EXTERNE DEELNEMERS RIT

Dick Bruins (NAJK), Hans Caubo (provincie Limburg), Wijnie van Eck (LLTB beleidsmedewerker), Fons Goselink (provincie Gelderland), Kees de Jong (provincie Drenthe), Thamar Kok (LNV), Ton de Kok (LNV), Hans Koole (provincie Flevoland), Arjen van Nuland (Brabantste Ontwikkelings Mij), Dick Pater (LTO gewascommissies), Maarten Rooijackers (ZLTO bestuurder), Ingrid Spapens (gemeente Oirschot), Hanna van Vonderen (provincie Overijssel).

TEKSTPRODUCTIE

Leonore Noorduyt, De Schrijfster

MET MEDEWERKING VAN

Abco de Buck, Henri Holster, Gerard Michels, Wouter Verkerke, José Vogelesang, Catharinus Wierda

FOTOGRAFIE

Abco de Buck, Fons Goselink

GRAFISCHE VORMGEVING

Wendy Buss, Grafisch Atelier Wageningen

DRUKWERK

Moderndruk, Bennekom